

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

**МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ
ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ**

з навчальної дисципліни «Зоопсихологія та порівняльна психологія»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № _
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної
ради ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та
психологіїПротокол від 15.08.2023 № 8

Розробники:

1. Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук
Філоненко В.М.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри педагогіки та психології Харківської державної академії
фізичної культури, кандидат психологічних наук, доцент Павлик О.М.

2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського
національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук,
доцент Шиліна А.А.

1. Розподіл часу навчальної дисципліни за темами
(денна форма навчання)

Номер та назва навчальної теми	Кількість годин, відведених на вивчення навчальної дисципліни						Вид контролю
	Всього	з них:					
		лекції	Семінарські заняття	Практичні заняття	Лабораторні заняття	Самостійна робота	
Тема № 1. Історія та основні напрямки у вивченні поведінки тварин.	8	2	4			2	
Тема № 2. Дослідження поведінки тварин в природі.	4	2				2	
Тема № 3. Фізіологічні основи поведінки.	4	2				2	
Тема № 4. Комунікація тварин.	6	2				4	
Тема № 5 Інстинктивна поведінка.	10	2	6			2	
Тема № 6. Научіння.	10	2	6			2	
Тема № 7. Мислення та інтелект.	8	2				6	
Тема № 8. Формування поведінки тварин та її біологічні форми.	8	2				6	
Тема № 9. Соціальна поведінка.	8	2				6	
Тема № 10. Поведінка, пов'язана з розмноженням.	8	2				6	
Тема № 11. Онтогенез поведінки.	8	2	4			2	
Тема № 12. Порівняльна психологія.	8	2	4			2	
Всього за семестр № 1:	90	24	24			42	Залік

1. Розподіл часу навчальної дисципліни за темами (заочна форма навчання)

Номер та назва навчальної теми	Кількість годин, відведених на вивчення навчальної дисципліни						Вид контролю
	Всього	з них:					
		лекції	Семінарські заняття	Практичні заняття	Лабораторні заняття	Самостійна робота	
Тема № 1. Історія та основні напрямки у вивченні поведінки тварин.	6	2	2			2	
Тема № 2. Дослідження поведінки тварин в природі.	6					6	
Тема № 3. Фізіологічні основи поведінки.	6					6	
Тема № 4. Комунікація тварин.	8					8	
Тема № 5 Інстинктивна поведінка.	8					8	
Тема № 6. Научіння.	8					8	
Тема № 7. Мислення та інтелект.	8					8	
Тема № 8. Формування поведінки тварин та її біологічні форми.	8					8	
Тема № 9. Соціальна поведінка.	8					8	
Тема № 10. Поведінка, пов'язана з розмноженням.	8					8	
Тема № 11. Онтогенез поведінки.	8					8	
Тема № 12. Порівняльна психологія.	8	2	2			4	
Всього за семестр № 1:	90	4	4			82	Залік

3. Методичні вказівки до семінарських занять

Тема № 1: Історія та основні напрямки у вивченні поведінки тварин.

Семінарське заняття на тему: Предмет, завдання і засоби зоопсихології та порівняльної психології.

Навчальна мета заняття: навчитись визначати специфіку предмету зоопсихології та порівняльної психології, засвоїти основні етапи розвитку науки та її зв'язок з іншими науковими дисциплінами; поглибити знання щодо методології зоопсихології та порівняльної психології.

Кількість годин - 4 год. (денна форма навчання), 2 год. (заочна

форма навчання)

Навчальні питання:

1. Предмет і завдання зоопсихології та порівняльної психології.
2. Зв'язок зоопсихології та порівняльної психології з іншими науками.
3. Методи вивчення психіки тварин.

Методичні вказівки до першого питання: готуючись до першого питання студенти повинні визначити поняття, предмет зоопсихології як науки про прояви, закономірності та еволюції психічного відображення на рівні тваринного, про походження і розвиток в онто- і філогенезі психічних процесів у тварин і про передумови і передісторії людської свідомості. Зоопсихолог вивчає еволюцію психіки починаючи з її зародкових форм до вищих її проявів, що складали основу зародження людської психіки. Одне з основних завдань зоопсихології та порівняльної психології – вивчення психіки тварин з діалектичної єдності поведінки і психіки, науковий пошук на об'єктивному психологічному аналізі структури поведінки тварин з урахуванням екологічних і фізіологічних особливостей досліджуваного виду, порівняльне (по відношенню до тварин) вивчення психічної діяльності людини.

Методичні вказівки до другого питання: в цьому питанні студенти мають визначати зв'язок порівняльної психології і зоопсихології з фізіологією, з нейрофізіологією і фізіологією вищої нервової діяльності, загальною та дитячою психологією, антропологією та медициною.

Методичні вказівки до третього питання: студенти повинні опанувати методи вивчення психіки тварин, серед яких спостереження і експеримент, кількісний та якісний аналіз поведінки тварин (метод лабіринту, дресирування, проблемної клітки та ін.).

Теми рефератів

1. Походження і розвиток психіки у філогенезі.
2. Порівняльна характеристика психіки людей і тварин.
3. Основні напрямки етологічних досліджень.

Питання цільових виступів студентів:

1. Визначення предмета і завдання порівняльної психології та зоопсихології.
2. Проаналізувати визначення «єдність психіки та поведінки».
3. Який зв'язок порівняльної психології і зоопсихології з іншими науками.
4. Надати аналіз методу спостереження.
5. Надати аналіз методу лабіринту.
6. Надати аналіз методу дресирування.
7. Надати аналіз методу проблемної клітки.

Література.

Основна:

1. Доценко В.В. Зоопсихологія та порівняльна психологія : навч. посібник Х. : ХНУВС, 2011. - 254 с.

http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/6568/Zoopsykholohiia_navchalnyi%20posibnyk_Dotsenko%20V_2019.pdf?sequence=1&isAllowed=y

2. Ільєнко М.М., Савелюк Н.М. Зоопсихологія з елементами порівняльної психології : навч. Посібник Київ : Ліра-К, 2017. - 207 с.
<https://lirak.com.ua/preview/12244.pdf>
3. Москалець В. П. Зоопсихологія і порівняльна психологія [текст] : підручник К. : «Центр учбової літератури», 2014. – 200 с.
<https://lirak.com.ua/preview/12694.pdf>

Додаткова:

1. Коляденко Н. В. Зоопсихологія та порівняльна психологія: підручник / Н. В. Коляденко. — Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2019. — 508 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. Пошукова система Google Scholar <http://scholar.google.com/>
2. Пошукова система Base <https://www.base-search.net/>
3. Система пошуку наукової інформації у відкритих архівах України (SSM)<https://oai.org.ua/>

Тема № 5: Інстинктивна поведінка.

Семінарське заняття на тему: Інстинктивна поведінка тварин.

Навчальна мета заняття: засвоїти основні характеристики поняття інстинкт, проаналізувати особливості пластичності інстинктивної поведінки.

Кількість годин - 6 год. (денна форма навчання), - год. (заочна форма навчання)

Навчальні питання:

1. Поняття інстинкту. Сучасні уявлення про інстинкт.
2. Пластичність інстинктивної поведінки. Інстинкт як основа формування поведінки тварин.
3. Внутрішні і зовнішні чинники, та структура інстинктивної поведінки. Інстинктивна поведінка і спілкування.
4. Форми спілкування. Інстинктивні рухи і таксиси.

Методичні вказівки до першого питання:

Розкриваючи це питання студенти повинні засвоїти та розкрити поняття інстинкт, виділити основні рефлексорні (інстинктивні) реакції організму за І.П. Павловим, В.А. Вагнером, Л.А. Орбелі.

Методичні вказівки до другого питання: в цьому питанні студенти мають засвоїти загальні принципи пластичності інстинктивної поведінки, та особливості формування поведінки тварин.

Методичні вказівки до третього питання: основні моменти, на які

необхідно звернути увагу під час вивчення питання — це системоутворюючі чинники, які впливають на формування поведінки, а також визначити, що є спілкування.

Методичні вказівки до четвертого питання: студенти повинні засвоїти, що спілкування - це фізична (біологічна) і психічна (обмін інформацією) взаємодія між особинами. Спілкування неодмінно виражається в узгодженні дій тварин, тому воно тісно пов'язане з груповою поведінкою.

Теми рефератів

1. Основні етапи розвитку психіки у тварин за О.М. Леонтьєвим.
2. Еволюційна теорія Ч. Дарвіна.
3. Еволюційна пластичність поведінки тварин.

Питання цільових виступів студентів:

1. Дати тлумачення поняття «інстинкт» надане зоологом Г.Е. Циглером.
2. Основні напрямки вивчення інстинкту.
3. Основні рефлекторні (інстинктивні) реакції організму по І.П. Павлову.
4. Сутність пластичності інстинктивної поведінки.
5. Внутрішні і зовнішні чинники інстинктивної поведінки.
6. Структура інстинктивної поведінки.
7. Форми спілкування.
8. Інстинктивні рухи і таксиси.

Література

Основна:

1. Доценко В.В. Зоопсихологія та порівняльна психологія : навч. посібник Х. : ХНУВС, 2011. - 254 с.
2. Ільєнко М.М., Савелюк Н.М. Зоопсихологія з елементами порівняльної психології : навч. Посібник Київ : Ліра-К, 2017. - 207 с.

Допоміжна:

2. Коляденко Н. В. Зоопсихологія та порівняльна психологія: підручник / Н. В. Коляденко. — Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2019. — 508 с.

Тема № 6. Научіння.

Семінарське заняття на тему: Научіння.

Навчальна мета заняття: засвоїти основні форми накопичення особою індивідуального досвіду.

Кількість годин - 6 год. (денна форма навчання), - год. (заочна форма навчання)

Навчальні питання:

1. Форми накопичення особою індивідуального досвіду.
2. Процес научіння. Значення процесу научіння.
3. Навички. Методи вироблення навичок. Дресирування. Научіння і спілкування. Наслідкування у тварин.

Методичні вказівки до першого питання:

З.А. Зоріна й И.П. Полетаєва (2001), на основі даних О. Меннінга (1992), Д. Дьюсбері (1981), Р. Томаса (1996), Дж. Пірса (1998) і ін., пропонують наступну класифікацію форм індивідуально-пристосувальної діяльності тварин.

1. Неасоціативне навчання:
 - сенсibilізація;
 - звикання.
2. Асоціативне навчання:
 - класичні умовні рефлекси;
 - інструментальні умовні рефлекси.
3. Когнітивні процеси:
 - латентне навчання;
 - вибір за зразком;
 - навчання, засноване на поданнях про простір, порядок стимулів, часу, числі.

Методичні вказівки до другого питання:

ОСНОВНІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

- 1 . Асоційоване навчання
- 2 . Диференціювальні умовні рефлекси
- 3 . Імпрінтінг
- 4 . Індивідуально- пристосувальна діяльність
- 5 . Інструментальний умовний рефлекс
- 6 . Класичний умовний рефлекс
- 7 . Когнітивні процеси
- 8 . Метод послідовного наближення
- 9 . Метод проб і помилок
- 10 . Натуральні умовні рефлекси
- 11 . Научіння
- 12 . Неасоційоване навчання
- 13 . Облігатне навчання
- 14 . Навчання
- 15 . Оперантне навчання
- 16 . Опосередковане навчання
- 17 . Звикання
- 18 . Вільна оперантна поведінка
- 19 . Сенсibilізація
- 20 . Суммаційний рефлекс
- 21 . Сумація збудження

Методичні вказівки до третього питання:

Дресирування складається з трьох стадій:

1. Наштовхування - завдання: уперше викликати у тварини потрібну систему рухів. Це здійснюється 3 способами:

Безпосереднє наштовхування - проходження тварини або повертання

голови слідом за харчовими або іншими актуальними подразниками.

Непрямим наштовхуванням провокуються рухи, безпосередньо не спрямовані на подразник, але зумовлювані загальним збудженням.

При складному наштовхуванні дресирувальник виробляє у тварини спочатку певну навичку, а потім змінює ситуацію, змушуючи тварину застосовувати вироблене вміння.

2. Стадія відпрацьовування - етап, за якого відбувається відшліфування первинної необхідної системи рухів і вироблення зручної сигналізації для подальшого керування твариною. Також на цьому етапі відбувається заміна харчового нагородження позитивною реакцією дресирувальника на подаваний їм сигнал.

3. Стадія зміцнення - зусилля дресирувальника спрямовані на закріплення навички й надійність його відтворення на сигнал дресирувальника.

Навичка - автоматична дія, що здійснюється без помітної участі свідомості, раціонально, досить швидко й правильно, без зайвих витрат фізичної й психічної енергії. Навичка є найважливішою формою факультативного навчання.

Теми рефератів

1. Неасоційоване навчання і його роль у поведінці.
2. Ф. Скіннер і його внесок у науку про поведінку.
3. Навчання методом послідовного наближення.
4. Диференціювальні умовні рефлекси та їх роль у вивченні різних форм поведінки.
5. Імпрінтинг і його роль у формуванні різних форм поведінки.
6. Опосередковане навчання і його роль у формуванні поведінки.

Питання цільових виступів студентів:

1. Форми накопичення особою індивідуального досвіду.
2. Класифікація форм індивідуально-пристосувальної діяльності тварин за З.А. Зоріною та І.П. Полетаєвою.
3. Неасоціативне навчання.
4. Асоціативне навчання.
5. Опосередковане навчання.
6. Облігатне навчання.
7. Навички. Методи вироблення навичок.

Література

Основна:

1. Доценко В.В. Зоопсихологія та порівняльна психологія : навч. посібник Х. : ХНУВС, 2011. - 254 с.
2. Ільєнко М.М., Савелюк Н.М. Зоопсихологія з елементами порівняльної психології : навч. Посібник Київ : Ліра-К, 2017. - 207 с.

Допоміжна:

1. Коляденко Н. В. Зоопсихологія та порівняльна психологія: підручник / Н. В. Коляденко. — Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2019. — 508 с.

Тема № 11. Онтогенез поведінки.

Семінарське заняття на тему: Загальна характеристика психіки тварин. Еволюція психіки.

Навчальна мета заняття: засвоїти загальні характеристики психічної діяльності тварин, та розібрати особливості прояву інтелекту в тваринному світі.

Кількість годин - 4 год. (денна форма навчання), - год. (заочна форма навчання)

Навчальні питання:

1. Загальна характеристика психічної діяльності тварин.
2. Рівні розвитку сенсорної психіки.
3. Перцептивна психіка. Проблема інтелекту у тварин.

Методичні вказівки до першого питання:

Щодо становлення й розвитку психіки та поведінки у тварин існує цілий ряд гіпотез. Одну з них, що стосується стадій і рівнів розвитку психічного відбиття, від найпростіших тварин і до людини, у своїй книзі "Проблеми розвитку психіки" висуває А.Н. Леонтьєв.

В основу описаних ним стадій психічного розвитку Леонтьєв поклав ознаки найбільш глибоких та якісних змін, що зазнала психіка в процесі еволюції тваринного світу.

Відповідно до цієї концепції, у розвитку психіки й поведінки тварин можна виділити ряд стадій та рівнів. А. Н. Леонтьєв виділяв дві основних стадії розвитку психіки: **елементарну сенсорну й перцептивну**. Перша містить у собі два рівні: нижчий і вищий, а друга - три рівні: нижчий, вищий та найвищий. Кожна зі стадій і відповідні їй рівні характеризуються певним сполученням рухової активності й форм психічного відбиття. Як відзначав А.Н. Леонтьєв, у процесі еволюційного розвитку ці процеси тісно взаємопов'язані. Удосконалювання рухів веде до поліпшення пристосувальної діяльності організму, що, у свою чергу, сприяє ускладненню нервової системи, розширенню її можливостей, створює умови для розвитку нових видів діяльності й форм відбиття. Все це разом узятє сприяє вдосконалюванню психіки.

Методичні вказівки до другого питання:

Елементарну сенсорну психіку Леонтьєв визначає як стадію, на якій діяльність тварин "відповідає тій або іншій окремій впливовій властивості (або сукупності окремих властивостей) у силу істотного зв'язку даної властивості з тими впливами, від яких залежить здійснення основних біологічних функцій тварин. Відповідно, відбиття дійсності, пов'язане з такою будовою діяльності, має форму чутливості до окремих впливових властивостей (або сукупності властивостей), форму елементарного відчуття".

Методичні вказівки до третього питання:

Стадія перцептивної психіки, згідно з Леонтьєвим, "характеризується здібністю до відбиття зовнішньої об'єктивної дійсності вже не у формі окремих елементарних відчуттів, викликаних окремими властивостями або їхньою сукупністю, але у формі відбиття речей". Діяльність тварини визначається на цій стадії тим, що виділяється зміст діяльності, спрямований не на предмет впливу, а на ті умови, у яких цей предмет об'єктивно існує у середовищі.

Теми рефератів

1. Основні етапи розвитку психіки живих організмів в еволюції.
2. Роль поведінки в еволюції.
3. Концепція О.М. Леонтьєва про еволюцію психіки.
4. Елементарна сенсорна психіка.
5. Перцептивна психіка тварин.

Питання цільових виступів студентів:

1. Загальна характеристика психічної діяльності тварин.
2. Стадія елементарної сенсорної психіки.
3. Загальна характеристика нижчого рівня елементарної сенсорної психіки.
4. Загальна характеристика вищого рівня елементарної сенсорної психіки.
5. Перцептивна психіка.
6. Проблема інтелекту у тварин.

Література

Основна:

1. Доценко В.В. Зоопсихологія та порівняльна психологія : навч. посібник Х. : ХНУВС, 2011. - 254 с.
2. Ільєнко М.М., Савелюк Н.М. Зоопсихологія з елементами порівняльної психології : навч. Посібник Київ : Ліра-К, 2017. - 207 с.

Допоміжна:

1. Коляденко Н. В. Зоопсихологія та порівняльна психологія: підручник / Н. В. Коляденко. — Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2019. — 508 с.

Тема № 12. Порівняльна психологія.

Семінарське заняття на тему: Психіка людини.

Навчальна мета заняття: розглянути й проаналізувати проблему еволюції психіки людини у філогенезі.

Кількість годин - 4 год. (денна форма навчання), 2 год. (заочна форма навчання)

Навчальні питання:

1. Еволюція психіки людини у філогенезі.
2. Походження трудової діяльності.
3. Проблема зародження суспільних відносин і членороздільної мови.

Методичні вказівки до першого питання:

У психології ця проблема розглядається в аспекті виникнення і розвитку психіки в філогенезі. Термін « філогенез » виник від грец. phyle (рід, плем'я) і genesis (походження) і означає поступову зміну різних форм органічного світу в процесі еволюції, а стосовно до психіці - її вивчення як продукту еволюції.

Існувало безліч точок зору щодо того, коли і на якому етапі еволюції життя виникла психіка.

Згідно з однією з них психіка властива всій природі, роблячи її «одухотвореною» (Ж. Робіна, Г. Фехнер) . Дана теорія отримала назву панпсіхізм.

Інші вчені пов'язували психіку тільки з появою людини - антропосихизм (Р. Декарт).

Поширеною було і думка, що психіка є властивістю всякої живої матерії - Біопсіхізм (Е. Геккель, В. Вундт).

Ці погляди не отримали ні теоретичного обґрунтування, ні належного експериментального підтвердження.

У вітчизняній психології вчення про розвиток психіки у філогенезі розробив О.М. Леонтьєв. Він вважав неправомірною жодну з наведених точок зору на вирішення проблеми виникнення психіки. Його гіпотеза полягала в тому, що психіка виникає лише на вищих щаблях органічної живої матерії.

Методичні вказівки до другого питання:

Всі біологічні передумови трудової діяльності слід шукати в особливостях хапальних функцій передніх кінцівок ссавців. У зв'язку з цим постає резонне питання: чому саме мавпи, а не інші тварини з хватальними передніми кінцівками стали предками людини? Цією проблемою тривалий час займався К.Е. Фабрі, вивчаючи в порівняльному аспекті взаємовідносини між головною (локомоторною) і додатковими (маніпуляційними) функціями передніх кінцівок у мавпи та інших ссавців.

Методичні вказівки до третього питання:

Мова тварин в загальному сенсі - поняття досить умовне, на ранніх стадіях розвитку він характеризується великою узагальненістю переданих сигналів. Надалі, при переході до соціального способу життя, саме умовність сигналів послужила біологічної передумовою зародження членороздільної мови в ході їх спільної трудової діяльності. При цьому тільки зароджуються суспільно - трудові відносини могли повною мірою розвинути цю передумову. На думку більшості вчених, перші мовні сигнали несли інформацію про предмети, включених у спільну трудову діяльність. У цьому полягає їх принципова відмінність від мови тварин, який інформує насамперед про внутрішній стан індивідуума. Основна функція мови тварин полягає в згуртуванні суспільства, розпізнаванні окремих особин, сигналізації про місцезнаходження, сигналізації про небезпеку і т. п. Жодна з цих функцій не виходить за рамки біологічних закономірностей. Крім того,

мову тварин завжди являє собою генетично фіксовану систему, що складається з обмеженої кількості сигналів, визначеного для кожного виду. На відміну від нього мову людини постійно збагачується новими елементами.

Теми рефератів

1. Формування пізнавальних процесів у тварин і людини.
2. Елементарне мислення у тварин або розумова діяльність тварин.
3. Виникнення трудової діяльності людини.
4. Звукова комунікація у тварин.

Питання цільових виступів студентів:

1. Особливості еволюції психіки людини у філогенезі.
2. Біологічні корені антропогенезу і біологічні передумови зародження людської свідомості.
3. Біологічні передумови трудової діяльності.
4. Конструктивна діяльність шимпанзе.
5. Зародження суспільних відносин і членороздільної мови.

Література

Основна:

1. Доценко В.В. Зоопсихологія та порівняльна психологія : навч. посібник Х. : ХНУВС, 2011. - 254 с.
2. Ільєнко М.М., Савелюк Н.М. Зоопсихологія з елементами порівняльної психології : навч. Посібник Київ : Ліра-К, 2017. - 207 с.

Допоміжна:

1. Коляденко Н. В. Зоопсихологія та порівняльна психологія: підручник / Н. В. Коляденко. — Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2019. — 508 с.

4. Рекомендована література (основна, допоміжна), інформаційні ресурси в Інтернеті

Основна:

1. Доценко В.В. Зоопсихологія та порівняльна психологія : навч. посібник Х. : ХНУВС, 2011. - 254 с.
http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/6568/Zoopsykhologia_navchalnyi%20posibnyk_Dotsenko%20V_2019.pdf?sequence=1&isAllowed=y
2. Ільєнко М.М., Савелюк Н.М. Зоопсихологія з елементами порівняльної психології : навч. Посібник Київ : Ліра-К, 2017. - 207 с. <https://lira-k.com.ua/preview/12244.pdf>
3. Москалець В. П. Зоопсихологія і порівняльна психологія [текст] : підручник К. : «Центр учбової літератури», 2014. – 200 с. <https://lira-k.com.ua/preview/12694.pdf>

Допоміжна:

1. Коляденко Н. В. Зоопсихологія та порівняльна психологія: підручник / Н. В. Коляденко. — Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2019. — 508 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. Пошукова система Google Scholar <http://scholar.google.com/>
2. Пошукова система Base <https://www.base-search.net/>
3. Система пошуку наукової інформації у відкритих архівах України (SSM) <https://oai.org.ua/>